

Mester Béla

Politikai közösség a történelem után

A történelem hasznáról és káráról – a 19. századi magyar politikai élet számára

Előadásomban azt vizsgálom, hogy Nietzsche második, a *történelem hasznáról és káráról* szóló korszerűtlen elmélkedésének¹ kérdésfölvetése hogyan folytatódik a következő korok szemléletében, és mennyire használható kortársai történelemmel kapcsolatos megnyilatkozásainak értelmezésében. Természetesen nem lehet itt feladatom sem az, hogy a teljes hatás- és problémátörténetet végigtekintsem, akár csak Nietzsche történelemfelfogása kapcsán, sem pedig az, hogy e történelemfelfogást szembesítsem annak a német historizmusnak az egészével, amelynek kritikájaként született; hiszen Nietzsche *Korszerűtlen elmélkedéseit* ehhez már túl sokan, túl sokszor és túl sok szempontból értelmezték. Csupán itt, Egerben, csak konferenciánk mai napján rajtam kívül még ketten, Biczó Gábor és Weiss János szentelték egész előadásukat a *második korszerűtlen elmélkedés* lapjain megfogalmazott problematika részletesebb vizsgálatának, és mindkettejük jobb ismerője Nietzschének és a német historizmusnak, mint én.

Fölmerül a kérdés, hogy ilyen kiterjedt hatástörténet és interpretációs irodalom után lehet-e még valami újat, egyben értelmeset és fontosat mondani azokról a kérdésekről, amelyeket Nietzsche említett írásában fölvet. Annak a válasza, aki éppen ezt választotta előadása témájául, természetesen csak igen lehet. Nietzsche gondolatainak időszerűsége mellett a továbbiakban a következőképpen kívánok érvelni: (1a) először röviden utalok arra az értelmezésre, amely szerint a *második korszerűtlen elmélkedés*ből elsősorban a *történelmi tények* mibenlétéről tudhatunk meg valamit; (1b) majd példát hozok Nietzschének sajátos német problémákra választ adó szerzőként való értelmezésére; (1c) ezután párhuzamba állítom szemléletét a közelmúltban kibontakozott, módszerükben német kulturális kötődésű *emlékezettörténeti* vizsgálódások eredményeivel. (2) Végezetül, előadásom utolsó

¹ Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. [Fordította, a bevezetést írta és az életrajzi mutatót összeállította Tár György.]

részében Nietzsche egyik magyar kortársa, Asbóth János szövegeinek értelmezéséhez kívánok hozzájárulni néhány megjegyzéssel Nietzsche említett *korszerűtlen elmélkedése* és az emlékezettörténet új tudományának a tanulságai alapján. Úgy gondolom ugyanis, hogy az Asbóth szövegeiben megfigyelhető múltértelmezési, emlékezet- és érzelemgazdálkodási stratégiáknak az emlékezettörténet szempontjából való vizsgálata rendkívül fontos kutatási területe lehet a magyar politikai eszmetörténetnek. Nietzsche *korszerűtlen elmélkedése* tanulságainak közvetlen összevetése éppen annak az Asbóth Jánosnak a szövegeivel, akinek a műveiben semminemű Nietzsche-hatás nem mutatható ki, *ad hoc* ötletnek látszik. Nem vagyok Nietzsche-kutató, Asbóthról viszont már többször és hosszan írtam az elmúlt néhány évben, így bárki joggal gondolhatja: ezúttal a gombhoz varrom a kabátot; saját magyar eszmetörténeti kutatásaimhoz kötöm az egri Nietzsche-konferenciát. Eljárásom jogossága mellett a következő érveket tudom felhozni: (a) az Asbóth történelemszemléletét meghatározó szövegek első változatai éppen a Nietzsche írása körüli években jelentek meg.² Ez a pusztán időrendi egybeesés még természetesen nem érv semmi mellett vagy ellen. Úgy látom azonban, hogy Asbóth retorikájában a történelemhez való viszonynak a Nietzsche-elmélkedésben fölemlített példáit figyelhetjük meg. (A konkrét szövegek elemzésében ugyanakkor nagyobb segítségünkre lehet Jan Assmann és Harald Weinrich később bővebben tárgyalandó, szaktudományosan kidolgozott *emlékezettörténeti* metodológiája, mint Nietzsche zseniális megjegyzései, azonban – mint már említettem, és mint a későbbiekben majd részletesen kifejtem – az ő szemléletmódjuk gyökereit is Nietzsche historizmuskritikájában látom.) (b) A javasolt egybevetés segít hangsúlyozni, hogy a történelmi emlékezethez való érzelemtelített viszony és az emlékezetgazdálkodás furcsaságai nem pusztán a 19. század magyar politikai gondolkodásának a sajátossága, mint azt nemzeti kultúránk önreflexiójának legjobbjai hangsúlyozzák immár egy évszázada, hanem a kontinentális európai modernitás általános jelensége. (c) Kísérletem ahhoz az érveléshez is nyújthat egy lábjegyzetnyi eszmetörténeti adalékot, amely ki akarja szabadítani Nietzschét a német, és csak a német eszmetörténetbe beágyazott szerző értelmezési béklyójából.

² Ebből a szempontból fontosak: *A szabadság* Pest, Ráth Mór, 1872; *Három nemzedék. Széchenyi és Vörösmarty. Kossuth és Petőfi. Deák és Arany* Budapest, Légrády testvérek, 1873; *Magyar Conservatív politika* Budapest, Légrády testvérek, 1875.

(1a) *A történelem hasznáról és káráról* szóló, 1873-ban írott és a következő évben megjelentetett *korszerűtlen elmélkedésében* Nietzsche az európai kultúrában éppen csak uralkodóvá vált történeti szemlélet³ ellenében először teszi föl a kellemetlen kérdést: mire való tulajdonképpen az európai ember új büszkesége, játékszere avagy bálványa, a történelmi tudat. A szöveget sokáig úgy olvasták, mint a *történeti tények* korabeli fogalmának kritikáját, mintha Nietzsche szándéka abban állt volna, hogy segítsen olvasójának megérteni e viszonylag új tudományos fogalom mibenlétét. A szöveg értelmezése során valóban kiindulhatunk e fogalomból is, és ekkor a mű szemlélete elvezet bennünket a jó néhány évtizeddel későbbi történettudomány és történelemfilozófia néhány fontos gondolkodójának *problémájáig* – bár nem feltétlenül e szerzők *megoldásáig*. Elég itt Collingwood ismert, a történetírás tényeire vonatkozó vélekedésére utalnom: a történelmi tények csupán újragondolásuk révén tárulhatnak föl előttünk.⁴ Collingwood nézetei első pillantásra Nietzsche koncepciójára emlékeztetnek bennünket. Bár közvetlenül Crocéra támaszkodik, fontosabb német forrásai között pedig Nietzsche-t nem is említi, annál többet idézi viszont a Nietzsche által bírált historistákat, a szemléletbeli párhuzam mégis szembetűnő. Nietzsche persze radikálisabban és egyben „németesebben” fogalmaz: nála inkább egyszer már megkonstruált *horizontok újraéléséről* van szó. Nem gondolja tehát az esszé írásakor már lassan készülődő angol idealistákhoz hasonlóan, hogy a történelem mögött valamilyen objektív, lényegénél fogva ahistorikus *igazság* rejlik. Szavaiból inkább arra lehet következtetni, hogy szerinte a történeti tudás emberi konstrukció, mivel maga a történelem is az, és egyik sem utal vissza valamiféle mögöttes álló, objektív igazságra. Emellett Collingwoodnak, mint britnek inkább újragondolható *tapasztalatai* (experiences) vannak, míg Nietzsche-nak, mint németnek újraélhető *élménye* (Erlebnis). Érdekes megfigyelni szóhasználatuk önkéntelen szétválását egymástól. Nietzsche végig az *élet*ről, érzésekről, akaratról beszél a szaktudományos normák szerint gyöngén definiálva kifejezéseit; míg Collingwood először „a múltbeli tapasztalat újraéléséről”⁵ beszél, többször utalva a *szemtanú*, a *hisztor tapasztalatára* – innen származik a *hisztória* kifejezés – ezt

³ Történetiségről természetesen már a 18. századtól sok szó esik az európai eszmétörténet némely fontos szerzőjénél, a történelemről, mint szaktudományról viszont csak nagyjából a 19. század ötvenes éveinek elejétől beszélhetünk. Az – elsősorban német – átlagértelmiségi mindennapi élményévé, a közbeszédet meghatározó tényezővé nem sokkal Nietzsche írásának megjelenése előtt válhatott a történettudomány.

⁴ Robin G. Collingwood; Kelemen János (előszó); HUoranszki Ferenc és Molnár János (jegyzetek): *A történelem eszméje*. Budapest, Gondolat, 1987. [Fordította Orthmayr Imre.]

⁵ Collingwood idézett műve, V. rész 4. §.

az újraélést azonban túlracionalizálja, majd reflektálatlanul azonosítja az újragondolással. Collingwood – és előtte Croce – pozíciója a történelmet racionálisan vagy kevésbé racionálisan, művészién vagy szaktudományosan, de minél mélyebben megérteni és interpretálni kívánó *történész* nézőpontja, míg Nietzsche azoknak a kortársaknak és lehetséges mai cselekedeteiknek a szemszögéből nézi a történetírás lehetséges módozatait, akik a jelenben kívánnak élni, azonban a múlt képezi az identitásukat, és így befolyásolja jelenbeli cselekedeteiket is. A második *korszerűtlen elmélkedés*nek a leglényegesebb meglátásai így nem értelmezhetőek a történelmi tények fogalmáról folytatott vitához való hozzászólásként, éppen azért, mert a kortárs cselekvő ember nézőpontját választja kiindulópontként. Nietzsche nézőpontja metatörténelmi, értvén ez alatt a történelmet, mint szaktudományt: nem elégszik meg annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy a történész hogyan ismerheti meg tárgyát, és mi is ez a tárgy – ez lesz Collingwood diszciplínán *belüli* kérdése –, hanem arra is rákérdez, hogy mire való a történet-tudományi tevékenység egésze. Nietzsche kérdése nem a filozofikus műveltségű történészé tehát, aki saját tudományának lényegét igyekszik filozófiai kategóriákban megragadni, hanem a történelmi műveltséggel (is) rendelkező filozófusé, akinek a számára akár az a válasz is értelmezhető lenne, hogy a történelem nem való semmire.

(1b) Éppen mert számot vet a történelem identitásképző és a kortársak cselekvőképességét befolyásoló szerepével, lehet úgy is érteni Nietzsche szavait, mint amelyek a németek saját, különös lelki és kulturális gondjainak megoldását célozzák. Az esszében első pillantásra valóban a német vonatkozású részek válnak feltűnővé. Nietzsche ugyan általában a modern emberiséghez intézi szavait és a modernitás kultúrájának egészét bírálja, mégsem hagy kétséget afelől, hogy a történelmi tudat problémáját kiváltképpen német problémának, szinte sajátos német betegségnek (is) gondolja.⁶

Azonban, ha helyes volt is, hogy Nietzsche 1873-ban hajlott a történelmi séget sajátosan német dolognak tekinteni; ez még nem ok arra, hogy másfél évszázaddal később a történetiségről szóló szövegei *pusztán* a német kultúra kontextusában kerüljenek elő. A mai német szerzők természetesen megtehetik, hogy saját kulturális identitásuk problémáiról szólván idézik és értelmezik azokat a német klasszikusokat, akik messze túlnőttek a német kultúra horizontján, tévednek azonban, ha az illető *teljes* életművét megmagyarázhatónak vélik a német nemzeti kultúra kontextusában. (Hiszen a *csupán*

⁶ Így a történelmet egy helyütt „a Németországban mostanában divatossá tett műveltségnek” nevezi (Nietzsche idézett műve 39. o.); illetve több ízben közvetlenül a német olvasóközönséghez fordul, például: „magunkról, a jelen németjeiről akarok beszélni, akik más népeknél is jobban szenvedünk a személyiség eme gyengeségében” (Uo. 50. o.).

német kérdésekre választ kereső szerzők *per definitionem* nem lehetnének részei a nemzetek fölötti kultúrának, és csak a germanisták érdeklődésére tarthatnának számot.) Sok tekintetben példázza e német nemzeti érdekű tárgyalásmódot Georg G. Iggers – egyébként kiváló – összefoglalása a német historizmusról.⁷ Iggers érdekes párhuzamot von Max Weber és Nietzsche életműve mint a (sajátosan német) történelem folyamatából való (sajátosan német) kitörési kísérletek között. Mint írja, „Weber az értelem útján mégis elért egy olyan ponthoz, amely nem áll távol attól, ahová egy másik humanista, Nietzsche, az értelemellenesség útján eljutott”.⁸ Iggers a párhuzamot később ott folytatja, ahol a történelem és az értékek objektivitásának erősödő megkérdőjeleződéséről beszél a német századfordulón: „Olyan különböző személyiségek, mint Max Weber és Nietzsche mutattak rá arra, hogy az értékeknek nincs objektív alapjuk a valóságban; életműködésekről, szubjektív döntések tárgyáról van szó”.⁹ Iggers értelmezése nagy vonalakban a történelem, a történelmi tények objektivitása körül mozog, e nagy ívű történetfilozófiai kérdést viszont alárendeli a német művelődéstörténet és mentalitástörténet tárgyalásának. Furcsa módon Nietzsche-től éppen a második *korszerűtlen elmékedést* nem idézi soha, viszont felfogása valamilyen furcsa, áttételes módon mintha mégis örököse lenne Nietzsche tanácsának: Iggers számára sem a tárgyalt német historistaszerzők önmagában vett teljesítménye a fontos, hanem az, hogy mit tudtak ezzel kezdeni mindenkori német kortársaik.

(1c) A történelem mint változékony emberi konstrukció Iggersnél is megtalálható gondolatát napjaink narratológiájának és történelmi relativizmusának irányába is meghosszabbíthatnánk. Bizonyára ki lehetne mutatni ezen irányzatok szellemi gyökerei között is Nietzsche-t, ennél a lehetőségnél azonban izgalmasabbnak tűnik napjaink másik, szerényebb és a tizenkilencedik század tudományosságának több normáját megőrző irányzatával összevetni a második *korszerűtlen elmékedést*: az *emlékezettörténet* új diszciplínájával. Ez a Jan Assmann, más megközelítésből Harald Weinrich nevéhez köthető törekvés bizonyos szempontból az ellentettje Iggersének: szemléletmódjában, szellemi gyökereiben érezhetően a német szellemtudományok örököse, kérdésfeltevése azonban nem függ össze közvetlenül a

⁷ A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig. Budapest, Gondolat, 1988. [Fordította Telegdy Bernát.]

⁸ Iggers idézett műve 267. o. Iggers az 522–523. oldalon található 202. jegyzetben felfogása előzményeként hivatkozik Wolfgang J. Mommsenre, aki Nietzsche emberfölötti emberét és Weber karizmatikus vezetőjét mint bürokrácia- és racionalizálódásellenes próbálkozásokat állítja párhuzamba.

⁹ Uo. 368. o.

német kultúra önértelmezésével; inkább a minden kultúrában és minden kultúráközi viszonyban érvényes törvényszerűségeket igyekszik föltárni.

A párhuzamok bemutatásához lássuk előbb a Nietzsche-szöveg néhány olyan részletét, amelyek arra engednek következtetni, hogy ezeket inkább érdemes az *emlékezettörténet*, mint a *tényttörténet*¹⁰ összefüggésében értelmezni. Az esszé a történelem kérdését eleve az emberi közösség és egyén *emlékezetgazdálkodásának* kontextusában veti föl: az embert ugyan történeti tudata különbözteti meg az állattól, mégis, „a múltat el kell felejtetni, hogy ne váljék a jelen sírásójává”¹¹ Konklúziója: „*a történeti és a történetietlen egyaránt szükséges valamely egyén, nép vagy kultúra egészségéhez*”.¹² Sem itt, sem a következő oldalakon nem tér ki arra Nietzsche, hogy lát-e valamilyen különbséget az egyének, népek és kultúrák történelemhez való viszonya között; nehézzé téve a dolgát a hozzá valamilyen módon viszonyulni kívánó huszadik század végi gondolkodóknak, akik számára a kollektív és individuális emlékezet összefüggései és különbözőségei már nem írhatók le érvényes módon utalásokkal, analógiákkal. (A kettő érdekes viszonyát Nietzsche szövegében nincs terem behatóbban megvizsgálni mai előadásom keretein belül.) További gondolatmenetem szempontjából elegendő itt azt feltételezni, hogy Nietzsche voltaképpen a kollektív emlékezet szerkezetéről beszél, amelynek produktumait, a történelem különböző módokon feldolgozott formáit azonban csak az „emberiség kiváló példányai” képesek hasznosítani. Az esszé egész szövegében nincs másról szó, mint hogy milyen szerepet töltenek be nem is annyira a *történetírás* vagy a *történettudomány*, hanem a *kortárs történeti tudat* egyes fajtái a közösség életében ugyanezen közösség emlékezetgazdálkodásán keresztül. A *monumentális történetírás* a múlt történelmi fordulópontjainak ábrázolásával megfelelő időben, megfelelő ember olvasatában erőt adhat az újabb történelmi fordulat véghezviteléhez, viszont a hétköznapiakban elcsüggeszthet, és fölösleges fordulatok kikényszerítését is sugallhatja akkor, amikor nincs itt az ideje. Az *antikvárius történetírás* értékelése is erre a sémára történik: az teszi értékessé vagy károsná az élet szempontjából, hogy az identitás megerősítését, vagy éppen ellenkezőleg, túlzott merevségével az identitás gúzsba kötését szolgálja. Az, hogy nem magáról a történelemről, hanem egy közösség identitását meghatározó *történeti tudatról* van szó valójában, a *kritikai történetírás* értékelésében látszik a legtisztábban: *nem* a történeti tények feltárásának, a rosszul tudottak kiigazításának van értéke, hanem csak annak a körülménynek, hogy ez a folyamat hogyan befolyásolja az adott közösség identitását meghatározó történelmi elbeszélést. Nietzsche talán akkor beszél erről a legvilá-

¹⁰ A megkülönböztetést Jan Assmann alkalmazza, lásd még később.

¹¹ Nietzsche idézett műve 31. o.

¹² Uo. 32. o. [Nietzsche kiemelése.]

gosabban, amikor a régi népek régmúltról szóló mítoszait és a modernek történettudományát gyakorlatilag azonosítja a közösség identitásmeghatározásában betöltött szerepük szempontjából.

Az emlékezettörténet modern művelőiként említett két szerző közül Harald Weinrich hivatkozik bővebben Nietzschére, külön fejezetet szánva Nietzsche ide vonatkozó szövegeinek.¹³ Weinrich először rekonstruálja az *ars memoriaeval* szembeállított *ars oblivionis*, más változatban *ars oblivionalis* antik fogalmát. Cicerónál maradt fenn az a hagyomány, amely szerint a mnemotechnikában is járatos Szimónidész följánlotta egyszer Themisztoklésznak, hogy megtanítsa az emlékezés művészetére, mire a hadvezér azzal felelt, hogy inkább lenne szüksége a felejtés művészetére, ugyanis képtelen elfelejteni azokat a dolgokat is, amiket szeretne. Weinrich közvetett filológiai bizonyítékokkal támasztja alá azt a véleményét, hogy Nietzsche nemcsak ismerte, hanem egyetemi előadásaiban fel is használta ezt a történetet. A mindenekelőtt irodalomtudós Weinrich elsősorban a retorika története felől közelíti meg tárgyát, számára a történetfilozófiai kérdések másodrendűek. E diszciplináris kötöttség következtében úgy tűnik, hogy kötete kizárólag az egyéni felejtéssel foglalkozik, és interpretációja így Nietzsche szövegének ezt a vonását erősíti fel.¹⁴ Valójában csupán könyvének kifejezőmódja állítja előtérbe az egyént, a szövegben pedig éppen úgy egymásba tűnik egyéni és kollektív felejtés és emlékezet, mint Nietzsche esszéjében. (Aligha lehetne komolyan azt állítani, hogy Weinrich kötetének Auschwitz-fejezete vagy a „tudomány oblivionizmusáról” szóló fejtegetése pusztán az egyéni emlékezetgazdálkodás ügye; habár a szerző ezeket a jelenségeket is az egyének emlékezési stratégiáin keresztül írja le.)

Az emlékezettörténet másik képviselőjének, az eredetileg egyiptológus Jan Assmann-nak a megközelítése már közvetlenül a kulturális emlékezetre vonatkozik, amely *per definitionem* az emlékezetgazdálkodás kollektív, közösségi identitást meghatározó fajtájával áll összefüggésben. Assmann nagy hatású, a kulturális emlékezet általános tipológiáját fölvázolni törekvő és azt történelmi példákkal illusztráló munkájának¹⁵ bevezető fejezeteiben nagy teret szentel annak, hogy törekvéseit és módszerét beágyazza az európai eszmetörténet rokon vonulatainak a sorába. Ennek során meglehetősen

¹³ Harald Weinrich: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája* Budapest, Atlantisz, 2002. [Fordította Mártonffy Marcell.] A Nietzsche-fejezetet lásd: o. 182–191.

¹⁴ Később Jan Assmann is így érti Weinrichet. Lásd: Jan Assmann: *Mózes, az egyiptomi. Egy emlényom megfejtése*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. [Fordította Gulyás András.] (A továbbiakban: *Mózes, az egyiptomi*.) Lásd a III. fejezethez tartozó 21. jegyzetet (290. o.).

¹⁵ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999. [Fordította Hidas Zoltán.]

furcsán viszonyul Nietzsche gondolataihoz, mint saját előzményéhez. Saját törekvéseit Maurice Halbwachséival tartja rokonnak, akinek viszont a szemére veti, hogy nem veszi észre saját gondolatainak nietzschei párhuzamait, és ezért alig hivatkozik Nietzsche-re.¹⁶ E megjegyzése után azt várnánk, hogy ő maga majd gyakrabban tesz hasonló utalásokat, illet azonban alig találunk írásaiban, és többnyire azok sem a *történelem hasznáról és káráról* szóló *korszerűtlen elmélkedés*re vonatkoznak. Talán a legjellemzőbb példa erre az a mód, ahogyan a kulturális emlékezet leírásának elméleti alapkategóriáit tisztázza könyve bevezető fejezeteiben. Az ókori zsidó kultúra alapjaként idézett parancs – Zákór! (Emlékezz!) – még nem igényel ebben a bevezető részben semmilyen különösebb magyarázatot. Az ezután előkerülő fontos kifejezések közül viszont Assmann kimerítő magyarázatát adja annak, hogy a „forró” és „hideg” emlékezetet mennyire érti hasonlóan és mennyire másként, mint a hasonló kifejezéseket Claude Lévy-Strauss, amikor azonban az egyiptomi, hettita, görög és zsidó esettanulmányokban az emlékezetgazdálkodásnak olyan példáit tárja föl, amelyek némelyike kísértetiesen emlékeztet az 1874-es *korszerűtlen elmélkedés*ben említettekre, már nem tartja szükségesnek, hogy ugyanilyen módon utaljon Nietzsche is. A legszembeötlőbb párhuzamot Assmann és Nietzsche között *A kulturális emlékezetnek* azokban a fejtegetéseiben fedeztem föl, ahol Assmann azokat a történelmi példákat elemzi, ahol a „hideg” emlékezet „befagyaszttja a történelmet”. A leírt jelenség élénken emlékeztet Nietzsche szavaira a *monumentális történetírás* káráról, sőt, az egyiptomi típusú kulturális emlékezet-típust Assmann egyenesen „monumentális emlékezetnek” nevezi, Nietzsche szóhasználatával legalábbis párhuzamba állítható értelemben. (Egyébként is nehéz Assmann kötetében a kulturális emlékezetnek olyan főbb típusát megtalálni, amellyel a *monumentális, antikvárius és kritikai* történetírás nietzschei hasznai és kárai ne lennének releváns módon párhuzamba állíthatóak.)

Assmannról szólván azonban meg kell jegyezni azt a művelődéstörténetben nem ritka sajátosságot, hogy az önmaga feltalálta diszciplína, az *emlékezettörténet* jelentőségére és mibenlétére nem az ezt megalapozó munkájában reflektál igazán, hanem az alapkönyv fogadtatásának tanulságain (is) elgondolkodva, a tudományt konkrét esetre alkalmazó esettanulmányban. E mű a más vonatkozásban már említett *Mózes, az egyiptomi*. Assmann ebben külön fejezetet szentel a ténytörténet és az emlékezettörténet megkülönböztetésének, igyekezvén gondosan körülhatárolni az új diszciplína tárgyát, meghatározni módszereit. Számomra éppen a kétféle történelemnek az e fejtegetésekben leírt világos megkülönböztetése révén vált világossá Nietzsche szövegének előadásom elején javasolt olvasata. Ebben a részben

¹⁶ Uo. 46–49. o.

megéri a olvasót Assmann mondandójának nem mindennapi személyes hite is. Nem valamely, a történettudományokban *outsider* filozófus divatos történettudomány-kritikáját olvassuk, hanem a ténytörténelem egyik jelentős ágának, az egyiptológiának évtizedek óta megbecsült kutatója gondolja úgy, hogy végre föl kell tennie a kérdést: mire használatos az egyiptológia az európai kultúrában, benne egész eddigi életművével.¹⁷ Assmann kérdése tehát Nietzsche több mint száz évvel azelőtti kérdésének a személyesen is komolyan vett aktualizálása. (Ugyanakkor e könyvében is csak egyetlen, mellékes helyen hivatkozik Nietzschére.¹⁸)

(2) Assmann Mózes-könyve is mutatja, hogy az emléknymok története és az azokkal való gazdálkodás erősen kötődik szimbolikus történelmi figuráknak a személyéhez, mégpedig annál inkább, minél fontosabb az emléknym a kulturális emlékezetével gazdálkodó közösség identitása számára. Úgy tűnik, nem annyira a közösség történetének hosszú, kanonikus narratívumainak meghatározott időközönként való újraelbeszélése a fontos, hanem a történet főszereplőinek az adott történetben funkcionális, de azután a kulturális emlékezetben a történetről leváló gesztusai, illetve az e gesztusok leírására alkalmazott toposzok, metaforák. Mózes esetében ezt példázzák azok a gyakori törekvések, amelyek nem az ószövetségi történet valamely nagyobb, összefüggő részét kívánják (újra)értelmezni, hanem a kanonikus szöveg egy-egy megjegyzéséből vonnak le messzemenő következtetéseket Mózes jellemére, műveltségének szerkezetére vagy más, ugyan az elbeszélésben megjelenő, de azon kívül, önállóan is jelentésszerű tulajdonságára, amely a hozzá köthető asszociációk révén alkalmas arra, hogy hosszabb

¹⁷ Assmann így fogalmaz könyve első fejezetében: „Ez a munka egy német egyiptológus helyzetét tükrözi, aki ötven évvel ír azután a katasztrófa után, amelyet Freud látott kialakulni, s aki a népihit mértékével teljesen tisztában van, ami Freud idejében még elképzelhetetlen volt; aki negyven évvel ezelőtt az ókori Egyiptomhoz fordult olyan kérdésekkel, amelyek túlságosan is könnyen merülnek feledésbe, ha az ember már bekerült a tudományos közegbe. Minden szakág kialakítja saját kérdésfeltevéseit, ezáltal pedig éppen a feledés mnemotechnikájaként működik a mélyebb és általánosabb kérdéseket illetően.” *Mózes, az egyiptomi* 21. o.

¹⁸ „Mózes egyiptominak nyilvánítva és a monoteizmust Egyiptomra vezetve vissza, Freud azt hitte, hogy dekonstruálhatja a gyilkos megkülönböztetést. A történelmi visszavezetés által elvégzett dekonstrukció ugyanazon módszere ez, mint amit Nietzsche a *Morál genealógiájában* alkalmazott.” *Mózes, az egyiptomi* 20. o.

távon is előre meghatározott érzelmeket, attitűdöket váltson ki.¹⁹ E toposzok közül a legerősebb valószínűleg az, ami Assmann könyvének címét is adta: *Mózes, az egyiptomi*. Mózes bármilyen értelemben vett egyiptomiságának állítása, összekapcsolódva mindazokkal a pozitív és negatív asszociációkkal, amelyek az európai kultúrában Egyiptomról élnek, önmagában, a narratívum érintése nélkül is elegendő intellektuális fontossággal és érzelmi töltéssel rendelkezik ahhoz, hogy a kulturális emlékezet fontos vándor-toposzává váljék. A toposz válik itt elsődlegessé, és ebből burjánzanak ki a viszonylag rövid életű narratívumok. (Sok történelmi regény és néhány pszichoanalitikus kísérlet igyekezett valamilyen módon rekonstruálni vagy kitalálni a toposszal összhangban lévő narratívumokat, azonban az így létrejött történetek gyorsan átadták a helyüket a soron következőnek, miközben az alapjukat képező egyszerű toposz – Mózes egyiptomi volt – változatlanul megmarad.)

A magyar politikai eszmetörténetre vonatkozó vizsgálódásaim során a kollektív emlékezetgazdálkodásnak ehhez hasonló, bár eddig viszonylag kevésbé kutatott jelenségeire gyakran bukkantam a 19. században. Közismert, hogy a magyar közösségi identitást talán a mai napig alapvetően meghatározza 1848 emléke. Nem is annyira maga a forradalom fontos számunkra, hanem azok az értelmezési típusok, amelyek a rá következő két évtizedben alakultak ki, és áttételesen ma is meghatározzák még a magyar történelem későbbi eseményeinek az értékelését is.²⁰ Az eddigi magyar eszmetörténeti gondolkodás főként az e vitákban megjelenő racionális érvelést kutatja, elsősorban a felek közjogi álláspontját rekonstruálván, a politikai identitások kialakítása és továbbörökítése azonban kevésbé történt a racionális érvek mentén, többet számított a mindenki számára fontos jelentéssel bíró

¹⁹ Az előadásomat követő vita során Heller Ágnes világított rá, hogy az emlékezetgazdálkodás és az érzelemgazdálkodás viszonya szorosabb annál, mint ahogyan azt előszóban sikerült érzékeltetnem.

²⁰ A kérdés aktualizálása igen messzire vezetne, ezért most csupán emlékeztetni szeretnék arra, hogy a hetvenes-nyolcvanas években, majd az ezredfordulón újra életre kelt „Kossuth vagy Széchenyi” diskurzusban két tényező volt mindig biztos: (1) a tét több mint valamely szaktörténeti kérdés eldöntése; (2) szinte minden magyar értelmiséginek azonnal érzelmileg is alátámasztott álláspontja támad az adott kérdésben. Vegyük észre, hogy a magyar közösségi emlékezet állandó toposzai személyekhez kötődnek: nem olyan szimbolikus események rendelkeznek felhívó erővel, mint a Habsburg-ház trónfosztása vagy a kiegyezés, hanem maguk az érzelmetelített gesztusaikban megjelenített történelmi alakok, szinte az eseményektől függetlenül.

események főszereplőiről szóló, később kiirthatatlannak bizonyult mellékes toposzok elterjesztése.²¹

A továbbiakban az e toposzok megalapozásában fontos szerepet betöltő Asbóth János politikai írásai segítségével teszek kísérletet arra, hogy nagy vonalakban bemutassam e toposzok létrejöttének szabályszerűségeit, hagyományozódásuk módját és szerepüket a politikai identitás kialakításában. Asbóth Jánosnak mint szépírónak a beillesztése a magyar irodalomtörténet kánonába már a kilencvenes évek óta folyik, azonban az ezzel kapcsolatos irodalomtudományi kutatások nem vitték különösebben előre politikai eszmetörténeti hagyatékának feldolgozását.²² (Utóbbi egyébként terjedelmében többszöröse az *Álmok álmodója* című kisregényből és az ennek előtanulmányaiul szolgáló néhány rövidebb írásból álló szépírói életműnek.) Asbóth politikai szerzőként 1872-ben éles fordulatot hajtott végre: radikális liberális demokratából monarchista konzervatív lesz. A politikai fordulattal egy időben, bár ettől függetlenül műfajváltás is történik: Asbóth rövid úton leszámol addigi társadalomtudósi ambícióival és hírlapi publicistává, brosúraszervezővé válik. Ennek nem mond ellent az a tény sem, hogy jóval később az MTA levelező, majd rendes tagjává választják, ugyanis e rangot ifjúkori ambícióitól messze álló teljesítménnyel, Bosznia és Hercegovina 1887-ben megjelent, német változatában is nagy sikert arató természet- és gazdaságföldrajzi leírásával vívja ki magának. (Első tudományos kísérletét, *A szabadság* című, akkoriban kevés pozitív visszhangot kapott ifjúkori főművét mai szóval kultúrtörténeti vagy eszmetörténeti munkának nevezhetnénk.) Más kérdés, hogy 1895-ös székfoglaló értekezésében²³ nem Boszniáról beszél, hanem egyik korábbi, alapjában véve politikai publicisztikának tekinthető írását igyekszik tudományos igénnyel kidolgozni. (Székfoglalója bevezetőjében egyébként maga is „egyszerű publicistának” titulálja magát. E fordulatot nyilván az alkalomhoz illő szerénység is szülte, azonban mégis érezni benne némi feszültséget: az egykor tudományos ambíciókkal fellépő, később politikussá lett ifjú idős korában, amikor már régen nem tudósként

²¹ A forradalom főszereplőiről kialakított sztereotípiák feltárásában újabban megjelent hézagpótló munka: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002*. Budapest, Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, 2004.

²² A kilencvenes évek közepén jelent meg a témáról néhány tanulmány. Ezek egy része a fiatal Asbóth Eötvöshöz való viszonyát taglalta, más részük a magyar konzervativizmus szellemi őseit kereste, némi joggal, Asbóthban. Jómagam később és más indítatásból, a magyarországi Mill-recepciót kutatva kezdtem foglalkozni Asbóth politikai íásaival.

²³ *Korunk uralkodó eszméi*, székfoglaló értekezés Asbóth János lev. tagtól. (Olvasztattott a II. osztály 1895. október 14-iki ülésén.) Budapest, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1896.

tekint önmagára, mégis megkapja a tudományos intézményrendszerből az egykor hiába várt elismerést. Asbóth egyébként is bonyolult, az apjához, illetve a női nemhez való ellentmondásos viszonyal is terhelt, érzékeny személyisége nehezen dolgozhatta föl ezt a helyzetet.)

Asbóth politikai írásainak érvelésén jól követhető kettősség vonul végig. Ha úgy gondolja, hogy a helyzet megköveteli a racionális érvelést – vagy azért, mert lát esélyt a bizonytalanok észérvekkel való meggyőzésére, vagy azért, mert az akadémia közege megköveteli a tudományos diskurzus alapvető normáit –, akkor nem jut eszébe a személyekről szóló érzelemtelített toposzok bevetése. Pályájának kezdetén még mindennemű historizálás és perszifikálás nélkül tárja elé a magyar politikáról való vélekedéseit. Ennek legjobb példája 1868-as, névtelenül megjelent brosjára,²⁴ amely a közjogi helyzet és az akkori magyar pártstruktúra mértéktartó, jó szemű elemzését tartalmazza, mindennemű személyeskedés és a múltal való különösebb utalások nélkül érvelve a Deák-párt mellett, a közjogi ellenzékkal szemben. Előbb már említett akadémiai székfoglalója is, bár középpontba helyezi a múlt értelmezését, feltűnően tartózkodik a történelmi alakok teljesítményének értelmezésétől. (Akinak a neve mégis előkerül, mint Metterniché, Széchenyié, Eötvösé és Kemény Zsigmondé, azokra kizárólag elméleti művek szerzőiként, nem pedig közszereplőként hivatkozik.) Annak okát, hogy legtöbb politikai írásában Asbóth miért fordul mégis a személyekhez kötődő, érzelemtelített szimbólumokhoz, éppen az efféléktől mentes néhány írásában találjuk meg. Első, ifjúkori liberális brosjára annak a közjogi helyzetnek a racionális elemzése, amelyet akkor még mindenki továbbfejleszthetőnek és továbbfejlesztendőnek gondolt, később viszont a dualista politikai berendezkedés megmerevedett tabujává vált. Az erről való racionális vita tulajdonképpen már néhány év múlva sem volt folytatható. Az idősebb korában fölolvasott székfoglaló viszont éppen azzal leplezi le gondolatmenete folytathatatlanságát, hogy a tudományos közegnek megfelelően, racionalizált formában mondja el vélekedéseit az európai eszmétörténetről. Asbóth tulajdonképpen állítása az, hogy a 19. századnak nem is voltak eszméi, az egész korszak, benne a magyar reformkorral és 1848-cal, csupán a fényes 18. század sikertelen epigonja. E gondolat azonban éppen azon a területen nem posszibilis, ahová Asbóth voltaképpen szánta, vagyis a magyar történelem értelmezésében. A korábban már szintén említett *Magyar Conservatív politikában* találjuk meg a nagy európai eszmétörténeti körkép felvázolásának indítékát. Az ennek a szövegéből kielemezhető három fő állítás: (1) a magyar közéletet az 1820-as évektől kezdve a szabadel-

²⁴ X. Y. [Asbóth János]: *Baloldal és szabadelvűség* Pest, Emich Gusztáv, 1868. Asbóth ezt az írását később rendszeresen feltünteteti műveinek jegyzékén, melyet gyakran közöl reklámként mindenkori legfrissebb munkája hátsó borítóján.

vűek dominálják; (2) a magyar szabadelvűek színvonalatlan epigonjai a nyugati eszméknek; (3) az így leírt helyzet Magyarország minden 19. századi bajának az oka. Az Asbóth így megfogalmazott preferenciáiból következő helyzet azonban tarthatatlan: mindenki 19. századi szerzőket olvas, és a század nagy történelmi eseményeit, a forradalmat és a kiegyezést igyekezik értelmezni Magyarországon – maga Asbóth is –, az itt felmerülő kérdésekre pedig az nem lehet possibilities válasz, hogy az egész történet nem érdekes. (Asbóth még meglehetősen nyíltan céloz arra, hogy e preferenciái nagyjából a Buda visszafoglalása és a felvilágosodás közé eső, a magyar történelemben a vallásszabadság maradványainak megszüntetésével és a magyar alkotmányosság sorozatos megsértésével terhes évszázad felé vezetnék. Epigonja, Szekfü Gyula írásaiban már érthető módon homályban hagyja nézeteinek ezt a következményét, így az csak kritikusainak rekonstrukciójából tűnik ki.)

Ami azonban a tudományos diskurzusban, illetve a racionális közjogi vitában rövid úton megbukik, az újonnan alapítandó magyar „konzervativizmus” identitásteremtésében még kiválóan működhet. Az értelmezendő nagy narratívum, a reformkor és a forradalom teljes elbeszélése és értelmezése helyett itt elegendő mellékes eseményekre és gesztusokra utalni, ebből fölépítvén valamilyen érzelmetlített, a kollektív emlékezetből kiirthatatlan, ám racionálisan soha meg nem alapozható identitást és történelemképet. A szükséges toposzok megalkotásához Asbóth saját alkotói múltjának két elemét használja föl. (1) Az egyik a fiatal társadalomtudós érdeklődése a nők, a nőiség és a szexualitás története iránt. *A szabadság* írója a nők koronként változó tipikus sorsát és az adott társadalom női érénykatalógusát még az individuális szabadságfok egyik legfontosabb mutatójának tartotta, ezért tanúsított különös figyelmet az erre vonatkozó adatok iránt kultúrtörténeti kutatásai során. Konzervatív fordulata után Asbóth nőképe is gyökeresen átalakul: szó sincsen már a nők szakképzési, felsőoktatási és munkavállalási jogáról, helyette marad a *modernitás áldozatául eső tradicionális női szerepek* siratása, ennek szellemében azonban továbbra is nagy súlyú marad a női tematika. (2) A másik az irodalmár Asbóth néhány éles szemre valló irodalomtörténeti megjegyzése. (Az *Álmok álmodója* után Asbóth nem ír szépirodalmi művet és íróportréit is befejezi a hetvenes évek közepén, így az irodalmár Asbóthról joggal beszélhetünk múlt időben politikai pályája nagyobb részében.) A főntebb már említett *Három nemzedék* című írásában elsősorban három irodalmi korszak és ebben három tipikus költői személyiség jellemzőit kívánja leírni. Elemzése beleillik korának posztromantikus hullámába, amely a reformkori romantika váteszpózeit már furcsállva szemléli, azonban tudatában van annak, hogy történeti jelenséggel, egykor volt korstílussal állunk szemben. (Vörösmarty híres hímezett mellényeiről említi meg például, hogy az ilyesmi manapság nőiességnak hatna, de a reformkori

költőfejedelem elvárt megjelenéséhez hozzátartozott.) Már e munkájában államférfiakat is rendel azonban az egyes költökhöz, a magyar irodalomtörténet-írás és politikatörténet hihetetlenül kártékony hagyományát alapozván meg ezzel. Kossuth megítélésében már itt is elfogultabb, mint bármely költőében, de azért érezhető, hogy a Kossuth retorikájában fellelhető és neki nem szimpatikus *affektációt* akkoriban mindenkre jellemző romantikus kortünetnek gondolja. Tisztán politikai írásaiban azonban e jellemvonások a liberálisok örök tulajdonságaivá és nőiességének bizonyítékává váltak. Míg a *Három nemzedékben* még Vörösmarty „párjaként” Széchenyi néhány nőies vonása is előtűnik, a *Magyar Conservatív politikában* már egyértelművé válik az új tipológia: minden szabadelvű politikus nőies, minden konzervatív államférfi férfias, és a szabadelvűek nőiessége tette tönkre a 19. századi Európát.²⁵ „Idealismus, hiszékenység, hiúság és idegesség, ez asszonytulajdonok alkották amaz úgynevezett érzés-politikusokat, a kiket a 40-es évek szabadelvűi Európaszerte követtek”.²⁶ A felsorolt, nőiesnek tartott tulajdonságok épp azok, „melyért rendszerint a nőt a kormányzásra alkalmatlannak tartják”. Asbóth esztétizálja és érzelemmel telíti a forradalom egyes konkrét eseményeit, ezzel is széttörölve a lehetséges nagy elbeszélést apró gesztusok sorozatára. A Pesten ülésező első népképviselői országgyűlés három jelenetét emeli ki mindössze: A szabadelvű oldalon Kossuth nőiesen affektálva, szinte hisztérikusan megszavaztatja a kétszázezer újoncot, majd szintén női szeszélyből, irtózva az igazságszolgáltatás jogos szigorától, teljesen fölöslegesen eltörli a derest; a konzervatív férfiaság bajnoka, Sennyei Pál viszont halálsápadtan, felelősségteljesen és férfiasan elsuttozza, hogy Lamberg és Latour halálának minden következménye *a másik pártot* terhel. Másik érdekes összevetés a forradalom két szereplőjének idegösszeroppanása: Széchenyi miniszter férfiasan, felelősségteljesen menekül el az országból a tébolydába, Eötvös minisztertől ugyanez már felelőtlen nőies szeszély. Tehát a reformkor és a forradalom szabadelvűi, akik az Asbóth korában már nőiesnek tűnő romantika nyelvén és gesztusaival fogalmazták meg mondandójukat, eleve alkalmatlanok voltak a kormányzásra; a konzervatívok ugyanilyen jellegű megnyilvánulásai viszont egytől egyig a nagyfokú, férfias felelősségérzet jelének bizonyulnak.

Látjuk: a pillanatnyi, bizonyításra nem szoruló gesztusokra feltördelt történet kivonja magát a racionális ellenőrizhetőség szabályai alól, a kiválaszt-

²⁵ Meglehetősen önkényesen tekint valakit Asbóth szabadelvűnek vagy konzervatívnak egyes műveiben. Általános eljárása valamely számára szimpatikus szabadelvű irányzatot vagy személyiséget konzervatívvá nyilvánítani, ha éppen nem talál megfelelő súlyú valódi konzervatívot. Így lesz egyik megalapozója a „konzervatív Széchenyi” toposzának.

²⁶ Magyar Conservatív politika, 40. o.

tott gesztusok leírására szolgáló toposzok pedig a magyar kulturális emlékezet szinte kiirthatatlan elemévé válnak és jól illenek minden későbbi forradalom vagy konszolidáció leírására a közvélemény előtt, gondoljon ezekről bármit is a szaktörténész.

Előadásom végén itt az ideje annak, hogy visszatérjek Nietzsche idézett *korszerűtlen elmélkedéséhez*, és megpróbáljam megfogalmazni: véleményem szerint mit tarthatunk a magyar történelmi érzelm- és emlékezetgazdálkodás egyik, asbóthi gyökerű formájáról. Emléknyomunk, amivel gazdálkodunk, a magyar reformkor és 1848 története. Asbóth emlékezetgazdálkodásában fontos példákat látunk az emlékekhez való *monumentális, antikvárius és kritikai* viszonyulásra is. Nietzsche felsorolja mindháromnak lehetséges pozitív és negatív következményeit is – mai szóval – az emlékező közösség számára, Asbóthnál azonban nem érezzük nyomasztónak a történelemre monumentálisan emlékező sorait, nem köt gúzsba néhány ritka, antikvárius aprólékoskodása és nem ejt kétségbe kritikája. Ugyanakkor nemigen tapasztaljuk az így értelmezhető helyek pozitív hatásait sem. Az az érzésünk, hogy Asbóth eljárásában valami más zavar: érezhető a konstrukcióban valamilyen meghatározatlan feszültség, de az egész a maga meghatározatlan összevisszaságában mégis hatékony.

Asbóth és az őt követő emlékezési hagyomány titkai talán a következők lehetnek: (1) Ott monumentális, ahol ez nem volna lehetséges: Sennyei 1848-as országgyűlési felszólalásaiból és néhány Bach-korszakbeli arisztokrata teadélutánból nem lehet a forradalom történetével konkuráló másik, nagy elbeszélést konstruálni, pedig Asbóth célja éppen ez lenne. Itt nyugodtan lehetne kritikai. (2) Ott antikvárius, ahol ez nevetséges: a dereshez, mint magyar intézményhez ragaszkodik körömszakadtáig, és még a hetvenes években is újra be akarja vezetni. Itt is nyugodtan lehetne kritikai. (3) Ott kritikai, ahol szinte az egyetlen lehetőség nyílik a magyar történelemben monumentalításra: a forradalom történetében. Ugyanitt lehetne némely, a szabadelvűek által sokra, általa viszont kevésre becsült magyar közjogi hagyomány tekintetében kissé antikváriusabb. (Ezek talán megőrzendőbb sajtóságok, mint a deres *hungaricum*.)

Az egész mégis azért lehet működőképes, mert töredezettsége révén kiemelkedik az összefüggés, a nagy narratíva és a racionális ellenőrizhetőség hatóköréből.

Konzervatív magyar posztmodern a 19. századból.